

Bíró Ferenc

A FELVILÁGOSODÁSKORI MAGYAR IRODALOM ÉRTELMEZÉSÉHEZ*

(*A periodizáció*) Az újkori magyar irodalom fejlődésének hagyományos – Toldy Ferenc által kodifikált, de századunk polgári és marxista irodalomtörténetírására egyképpen átöröklődöt – felfogása szerint az 1772-es év, Bessenyei György fellépésének az éve a kiindulópontja. Az elmúlt években (elsősorban Szauder József műhelyében és műhelye körül) elkezdett kutatások nyomán azonban az a vélemény kezd körvonalazódni, hogy Bessenyei fellépésének és működésének másfajta – s voltaképpen nagyobb – jelentőséget kell tulajdonítani, mint amit az jelent, hogy új korszak kezdődik általa irodalmunk történetében. E vélekedésben nincs paradoxon: abban a látványos gesztusban ugyanis, amellyel a romantikus irodalomtörténetírás a testőr alakját állította az újkori magyar irodalom élére („egy ember” jött s nyitott új korszakot!), könnyen felfedezhető a – nyilvánvalóan akaratlan – degradálás mozzanata: azzal, hogy Bessenyei öles alakja egy fejlődési sor élére kerül, óhatatlanul a későbbi fejlődés eredményei által kialakult normák és szempontok hatókörébe is kerül, vagyis: az lesz működésében az érték, amiben megelőzi az utána következőket, amiben tehát *hasonlít* a kibontakozásra. Bessenyei így – mindenekelőtt – egy stagnáló „nemzetietlen” korról szemben egy fejlődő „nemzeti” kor útját nyitja meg, a későbbi fázisok nyilvánvalóan fejlettebb fázisok – Bessenyei fellépésében és tevékenységében így tehát nemcsak az újatkezés, hanem a későbbi fejlődéshez mért kezdetlegesség mozzanata is benne van mint természetes (s így nem is kritizálható) elem. Bessenyei ebben az interpretációban elsősorban éretlen – szükségképpen éretlen – kezdeményeként mutatkozik meg mindannak, ami később kialakul, csak kezdeményeként, hiszen azzal, hogy merőben új utakat és távlatokat nyit a magyar literatúrában, előzményekhez nem mérhető – őt mindenekelőtt az minősíti, hogy nincsenek jelentékeny előzményei. Az 1772-es korszakhatár kijelölésével a romantika így magához ölelte a magyar felvilágosodás első jelentős alakját s bár nemes, méltányoló gesztus ez, a mozzulat a valóságban inkább a fojtogatással ér fel, hiszen ezzel egyúttal mintegy kiszakította őt saját lehetőségei és feltételezettségei köréből és idegen, mostoha égtáj alá helyezte, olyan szempontok és normák érvényességi körébe, amelyekről távolról sem bizonyos, hogy valóban jogos, az ottani és akkori, tehát az 1770-es kulturális és szellemi állapotokkal szemben ténylegesen alkalmazható normák és szempontok. Ezzel szemben az újabb kutatások és megfontolások inkább arra vetnek fényt, hogy Bessenyeinek (és íróbarátainak) működése az 1770-es években nem csupán kezdete, előképe a későbbi kibontakozásnak, hanem maga is eredmény és bizonyos előzmények beérése: új minősége egyelőre már láthatóan korábban megindult fejlődési – vagy inkább: fellazulási – folyamatnak.

A kor irodalmának tanulsága szerint Bessenyei inkább úgy nyitott új utakat, hogy lezárt, folytathatatlanná tett régiakat s csak másodsorban úgy, hogy kijelölt követendő irányt vagy irányokat, hogy tehát „programot” adott. Ebből a szempontból igen jellegzetes megnyilatkozás Virág Bendeké, aki az 1800-as évek elején hálatelt szívvel emlékszik vissza arra (a Bessenyeit nem nagyon kedvelő Kazinczy-nak írja, tehát aligha lehet szó udvarias frázisról), hogy őt ifjúságában, a hetvenes években Bessenyei személyisége és tevékenysége „ébresztette fel” – csak éppen az az irodalom, amelyet a felébresztett ifjú pályatárs művel majd, nem sok rokonyonást mutat azzal az irodalmisággal, amelyet az ébresztő, tehát maga Bessenyei művelt. Mária Terézia testőre valóban nem alapított olyan szervesen és közvetlenül folytatható költői hagyományt, mint Faludi Ferenc (akire a népiesség épül), vagy a

*A tanulmány a külföldiek számára készülő magyar irodalomtörténet előmunkálatai közé tartozik.

„deákosok” (akiknek törekvéseitől tisztán látható út vezet Berzsenyi és a romantika felé). De a nevezetes és oly sokat emlegetett kulturális program követői sem a programot, tehát Bessenyeinek a kultúrára vonatkozó és meglehetősen jól kiépített – noha alá is aknázott – rendszerét követték, hanem csak felhasználták a programhoz tartozó írásokat: a *Jámbor szándékot* kiadó Révai Miklósnak nyilvánvalóan fogalma sem volt arról a helyről (mert nem is az érdekelte), amelyet Bessenyei gondolatvilágában a művelődés elfoglalt s amely voltaképpen a művelődés-fogalom jelentését is meghatározta, de – hogy egy kevésbé ismert példára is utaljunk – Bessenyeitől idegen gondolatok közegében adja ki a *Magyarság* számos részét *A nemes Magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd* kompilátora is, 1790-ben. Hogy filozófiai meditációiból csak részletek és gondolatkörök hatottak és nem a filozófusi problémavilág, azt olyan nagy utódok példája mutatja, mint a jónéhány Bessenyeitől származó (vagy Bessenyeivel közös) bölcséleti fragmentumot felhasználó, de egészen más gondolati tartományokban kalandozó Csokonai, vagy az éppen fordított viszonyt képviselő Kölcsey, aki ifjúkorának filozófiai jegyzeteit készítvén – iskolásabban ugyan, de ugyanakkor iskolázottabban is – lényegében megismétli az előd gondolkodói útját anélkül, hogy tudna róla: előtte már járt itthon valaki hasonló utakon.

Az 1770-es évek Bessenyeijének és íróbarátainak működése gyakorlatilag – az irodalom világában – megszüntette a régi, későbarokk világkép érvényességét és virulenciáját, de az az új értékrend, amely az ő ifjúkori munkáiból tárult fel és – ha szűk körben is – sugárzott szét, inkább háttérrel, bátorítást és erkölcsi támaszt adott az új irodalmi törekvések egy jelentős részéhez, de közvetlenül és az irodalom gyakorlati oldaláról, a kulturális gyakorlat mindennapjait illetően az utána jövők csak kevésbé kapcsolódtak közvetlenül hozzá, arról pedig különösen nem beszélhetünk, hogy az ő program-írásai orientáltak volna általában az utódok irodalmi tevékenységét. Azt is mondhatjuk, hogy Bessenyei az életet látta meg merőben más módon, mint ahogy korábban látták Magyarországon, az élet értékeit és nem az irodalom dolgait – s bár tevékenysége az irodalom területén is lényeges tényezőnek számít, a megújulás a magyar felvilágosodás irodalmában sokkal több oldalú, sokkal komplexebb jelenség volt, mintsem „egy ember” fellépésére és tevékenységére lehetne visszavezetni azt. Az 1772-es korszakhatár kijelölése így éppen azt takarja el, ami – véleményünk szerint – fellépésének igazi jelentősége, az ő impozáns jelentkezése (ama 72-es évben egyszerre négy kötete is napvilágot lát) nem elsősorban egy „nemzetetlen” korról szemben nyit meg egy „nemzeti” kort, hanem a felvilágosodás terjedésének magyarországi útján jelent új szakaszt, új fázist az elvilágosodásnak a századközep táján megindult lassú folyamatában. Azt kell tehát mondanunk, hogy az 1772-es korszakhatár kijelölése nemcsak Bessenyei alakjának romantikus szempontú értelmezését foglalja magába, hanem a felvilágosodáskor magyar irodalmát is – e tagolással a reformkort jellemző minőség vetül vissza s takarja el a felvilágosodás saját minőségét. Így alakult e korszak a közvélekedésben „előtörténeté,” amely felfogás elsősorban azért problematikus, mert a fejlődés teleologikus képzetét sugalmazza és óhatatlanul korlátozza a megfelelő kritikai nézőpontok kialakításának lehetőségét, hiszen a gyengeségek és torzulások így könnyen tűnnek fel természetes, az adott fázishoz tartozó fejlődéstörténeti sajátságokként.

A felvilágosodáskori magyar irodalom fejlődéstörténetének egyik jellemzőjeként az tűnik fel, hogy bár erőteljesen ugyan, de azért meglehetősen elmosódó kontúrokkal bontakozik elő a későbarokk világból, és ugyancsak elmosódóak határvonalai a következő időszak, a romantikába való átmenet idején is: Berzsenyi, Katona, de különösen Kölcsey életműve nélkül a magyar felvilágosodás irodalma éppen olyan nehezen értelmezhető, mint a magyar romantikáé. Igaz, mind a két esetben megállapítható egy-egy, erőteljesebben elhatároló pillanat, azaz: egy-egy, már jellegzetesnek ítéltető személyiség megjelenése (Bessenyei 1772-ben és Kisfaludy Károlyé az 1810-es évek végén), mégis helyesebb, ha mind a két esetben fokozatos átmenetről beszélünk: ahogy Bessenyei és íróbarátai tevékenysége korábban megindult tendenciák beérésének az időszaka, a Kisfaludy Károly és íróbarát által diadalra vitt romantika és érlelődik már a Kazinczy kor méhében. Megjegyzendő, hogy a párhuzamosság itt nem nagyságrendekre vonatkozik, hanem a történelmi helyzet párhuzamosságára, hiszen Bessenyei a magyar irodalom történetének jelentősebb alakja, mint Kisfaludy Károly volt, az 1770-es évek szerzői közül viszont – természetesen – senki nem mérhető Vörösmartyhoz, akinek pályája Kisfaludy Károly köréből indult el. A korszak, a magyar felvilágosodás korának kulturális és irodalmi fejlődésében tehát nem a külső határvonalak tűnnek elsősorban elő, inkább két belső cezúra mutatkozik meg erőteljesen: 1780 körül az egyik, a századforduló táján pedig a másik. Talán az alábbi néhány fejtegetés is érzékelteti, hogy ez az irodalom több szempontból is az említett éles belső cezúrák és az elmosódó külső határok szerint tagolódik.

(Az irodalom művelésének körülményeiről) Az 1750 körüli években az irodalom jó ideig olyan körülmények között születik, amely körülményeknek az izoláltság a legfőbb jellemzője, az időszak íróinak – akár egyházi, akár világi szerzőkről van szó, akár klastromokban, akár kúriákban, akár kaszányokban tevékenykednek – a magány írói létezésük uralkodó vonása anélkül, hogy bármilyen értelemben is a magány írói vagy költői lennének, hiszen emberként valóban nem is voltak magányosak: irodalmi tevékenységük (ha nem is minden esetben s ha nem is mindenestül) természetesen illeszkedett bele abba a kisebb társadalmi vagy nagyobb intézményi közegbe, amelyekben hétköznapijokban tevékenykedtek s ahova egzisztenciálisan tartoztak. Mészáros Ignác vagy Lázár János, Amadé László vagy Faludi Ferenc aligha tudtak egymás létezéséről, vagy ha igen, akkor aligha keresték a kapcsolatot, hiszen – valójában – nem is volt szükségük egymásra: Lázár Jánost, az „erdélyi Jánus”-t nyilván teljesen kielégítette nemesi baráti körének ünneplése és nem vágyott arra, hogy vele egyenrangú íróbarátok is elismerjék; Faludit, a rendje kötelékében élő s nyilván igen tartózkodó magatartású szerzetest és a szétszórt, csapongó, nőket vadászó Amadét pedig még egy társaságban elképzelni is nehezen tudnánk, pedig nemcsak nevelődésük szintere volt azonos, Grác az 1720-as években, hanem sok vonatkozásban hasonló típusú költészetet is műveltek. Úgy tetszik, mintha külföldön természetesebben és könnyebben találánának irodalmi és kulturális kapcsolatokat a hazai szerzők: Fekete János gróf Voltaire-rel levelez, az ifjú Teleki József otthonosan forgolódik az 1760-as Nyugat-Európa legjobb tudós-értelmiségi körében, Faludi minden valószínűség szerint tagja volt a római Árkádiának. Ezek az esetek azonban kivételek, az általános jellemző az, hogy a költő vagy az író itthon a század középső évtizedeiben nem egy irodalmi körnek, hanem az irodalmat (az általa művelt irodalmat) élvező és fogyasztó szűkebb társadalmi környezetnek a szerzője volt és ez az állapot – ha közben el is kezdődnek a lényeges változások – voltaképpen az időszak végéig, az 1780-as évekig jellemző állapot marad: a hetvenes évek Révai Miklósnak „alagyái” szinte kivétel nélkül barátokhoz és nem író társakhoz szólnak – verses leveleinek az 1770-es évek végéig láthatóan határt szab az intézményi környezet. A századközép magyar irodalmának ezt az izoláltságát – amellyel szemben erőteljes kontrasztot képvisel a hagyományos tudományosság képviselőinek erőteljes kapcsolattartása – nem csökkenti az olyan átfogó igényű mecénási tevékenység sem, mint Barkóczy Ferencé: az egri püspöknek a jelek szerint az időszak szellemi életében irányító szerepe volt, csakhogy ő – főleg kiadáspolitikája alapján következtethetünk rá – inkább a kulturális-irodalmi élet rétegezésére törekedett; Orczy pl. az ő biztatására kezd el ugyan írni a nemzet „ébresztése” céljából, de jól kitetszik, hogy az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején verselő főúri így, egy meghatározott kulturális és politikai körhöz tartozva marad – költőként – teljesen magányos jelenség.

A változás, az irodalom életmódjának a változása azonban mégis Orczy Lőrinc alakjához kapcsolódva jön létre az 1770-es évek legelején, őt, a Voltaire-t fordító, Pope-ot olvasó, olasz ariákat lejegyző s közben: rendkívül okosan és hatásosan gazdálkodó bárót keresi fel ekkor verses levéllel a bécsi testőr: Bessenyei György. Ő ezzel nemcsak egy új típusú irodalmiság áramába vonja be az idősebb társat, akit példaképének tekint – már csak azért is jogosan, mert a hatvanas évek elején verselő Orczy szakított először vakmerően a kor aszketikus morálfilozófiájával –, hanem egy időre elindítja ezzel a gesztussal az irodalom életének egy új módját is. A korábbi izoláció ugyanis most, a hetvenes évekkel fellépő nemesi írócsoportra már nem lesz jellemző, kilépnek a magányból és a társadalmi vagy intézményi környezetet az irodalomművelés számára egy olyan kulturális környezet váltja fel, amely egyszerre szűkebb és tágabb: egymással lépnek kapcsolatba – egymás műveit olvassák, mert elsősorban egymásnak is írnak. Ezt a változást feltűnően mutatja, hogy az 1770-es évekkel a költői episztolák száma nem csupán ugrásszerűen megnövekszik, hanem néha az életművek túlnyomó része belőlük is áll: Barcsay és Orczy verseinek jelentős része – éppen egymáshoz írott – episztola, de Ányosé is az (ő főleg Barcsayval és Bessenyeivel vált verses leveleket), de még a magányos, és tulajdonképpen a saját „társaságán” belül is félreálló Bessenyeinél is bőven találkozunk az irodalmi megnyilatkozásnak ezzel a típusával: a műfaj évtizedes karrierjét feltehetően az imént említett, Orczyval s talán az 1771-es év utolsó hónapjaiban történt levélváltása indítja el. Ha ezeknek a verses leveleknek az útját követnénk, igencsak eljutnánk minden számottevő szerzőjéhez ennek a kornak: Ányostól elindulva megérkeznénk még Mészáros Ignácéhoz és Kónyi Jánoséhoz is, Bessenyeitől pedig Kreskay Imréhez, aki a hetvenes évek legvégén egy olyan kis levelezőkör középpontja lesz, amelynek tagjai között már ott van a fiatal Verseygy és Révai Miklós; ha pedig ezeknek az episztoláknak az útját rárájoznánk a korabeli Magyarország térképére, hasonlíthatatlanul sűrűbben ereszett rajtot kapnánk, mintha az előző idő-

szakkal kapcsolatban is megtennének ugyanezt. Már más összefüggésben utaltunk rá, hogy ennek a (jobbára bécsi központtal bíró) irodalmi mozgolódásnak kialakul egy mellékhatása is a másik volt testőr, Báróczi Sándor körül, egy gyakrabban együtt tartózkodó fiatalemberekből, testőrökből és hivatalnokokból álló irodalmi kör, akik együtt olvassák, egymással cserélgetik és buzgón fordítják magyarrá a századközp legérzelmesebb és leggyatrább szépirodalmi műveit. Esetükben ugyanis nem csupán laza, főleg levelezésben realizálódó irodalmi kapcsolatokról van szó, hanem bizonyos fajta irodalmi szervezkedésről is, amely azonban gyorsan feledésbe merül: 1780 után, Bécsből távozza a tagok többnyire végleg szakítanak az irodalommal (legalábbis az írással) s velük voltaképpen a magyar felvilágosodás első, rendi fázisának utánpótlása tűnik el az irodalom életének színteréről.

1780 előtt még kísérlet történik arra, hogy ez a nemesség által vezetett irodalom kialakítsa a maga intézményi bázisát s arra is, hogy külföldi kapcsolattal erősítse meg pozícióját, de hasztalan: az évtized fordulója körül eltűnnek vagy elhallgatnak a hetvenes évek rendi felvilágosodásának legjelentősebb alakjai és az új évtizeddel új típusú és túlyomórészét nem nemesi származású értelmiség által művelt irodalom lép az előtérbe – ismét új létezési feltételek között. Most kisebb és meglehetősen különmemű írói csoportosulások lépnek a korábban egyedül dolgozó (de episztolát író, tehát a másikkal dolgozó) író vagy az egy irodalmi kalauz (Báróczi) irányításával létesült csoport helyére s a színtér immár nem a bécsi gárdapalota vagy a császárváros valamelyik „vorstadt”-ja s nem is a hazai kúriák vagy klastromok csendje, hanem egy-egy város (amely városok között természetesen ott van Bécs is), anélkül, hogy közülük most még bármelyiket is kiemelhetnénk mint centrumot. A helység- és az íróneveket hosszan sorolhatjuk a teljesség igénye nélkül is: Pozsony (Ráth M., Révai M., Barczfalvi Sz. D.), Kassa (Kazinczy F., Batsányi J. Baróti Sz. D.), Komárom (Péczeli J., Mindszenti S., Fábíán J.), Debrecen (Földi J., Fazekas M., Csokonai V. M.), Győr (Révai M., Rájnis J., Fábchich J.), Pest (Versey F., Ráday G., Kármán J., Dugonics A.), Bécs (Szacsuvay S., Görög D.), Eger (Dayka G.) – s ezen kívül számos kisebb helységét nevezhetnénk meg az országnak, sőt, némi túlzással ugyan, de akár azt is mondhatjuk, hogy nehezen lehetne találni olyan helyet, ahol ne lenne ott egy író, akit valamilyen módon ismer már a literatúra közvélemény, Pálóczi H. Ádámot Füreden, Kováts Ferencet Pápán, Gyöngyösi Jánost Tordán, Mátyási Józsefet Kecskeméten stb. Az értelmiségnek tehát egy része falukban és kisebb városokban szétszórva él és ír – a valamivel nagyobb városokban, ahol többen is összejöhetnek, már szervezkedik s e szervezkedések eredménye néha egy-egy folyóirat: ez az időszak – a kilencvenes évek közepéjéig – a magyar sajtótörténet voltaképpeni kezdete és ugyanakkor első kiemelkedő fejezete. Az irodalom élete tehát szétszórt, centrum nélküli, pontosabban sokcentrumú s általában azt mondhatjuk, hogy e centrumok között nincs túlságosan élénk kapcsolat: többnyire befelé forduló kis műhelyekről van szó. Ugyanakkor azonban azt sem állíthatjuk egyértelműen, hogy a különböző központok egyúttal valamilyen meghatározott és tiszta körvonalú törekvésnek vagy iránynak a középpontjai lennének, már csak azért sem, mert – ha lehet erről beszélni – a kor „tipikus” írója (többnyire rövid) életét számos lakóhelyen, gyakori helyváltoztatások közepette élte le. S ez érthető, hiszen értelmiségi foglalkozású szerzőkről van szó, akik hivatali – papi, tanári, hivatalnoki vagy éppen újságírói – munkájuk miatt lakják végig az ország számos helységét; ha az imént egy-egy város neve mellett több író nevét is felsorolhattuk, akkor (általában) sokkal több város vagy falunévet sorolhatnánk fel egy-egy író neve után – Révai Miklós például több, mint tizennégy helyen élt és dolgozott élete ötvenhét éve alatt, de még a nagyon fiatalon, huszonhét évesen meghalt Dayka Gábor is meglehetősen gyakran volt kénytelen lakóhelyét változtatni. Ebből a szempontból ez az időszak az előző és a későbbi periódushoz képest is kitűnik élénkségeivel – ha a hetvenes években az episztolák útvonala adna sűrűn erezett rajzot az ország korabeli térképén, most maguknak az íróknak a mozgása. Igaz, nem azért, mintha különösebb utazási kedv űznék őket (kevés kedvtelésből utazgató szerző tűnik elénk ebből az időszakból, talán az Orpheusban közölt útlevelek Kazinczyja az egyetlen igazi példa), a lakóhelyváltozások mögött többnyire egzisztenciális szempontok játszanak szerepet, ahogy nyilván egzisztenciális okai vannak annak is, hogy külföldre (Bécsét természetesen leszámítva) csak katonákként és diákként jutnak el a kor irodalmának szereplői, ezen kívül esetleg egy-egy főurat kísérve (mint Mátyási József), esetleg hivatalból, mint Szekér Joákim, aki tábori papként jelen volt a marengói ütközetben.

A következő, a századforduló táján kezdődő újabb időszakra fokozatosan megszűnik az irodalom életének sokcentrumúsága, de megszűnik az a nyugtalan zsidongás is, amit az írók nyugtalan-vándorló életvitele kölcsönzött ennek az időszaknak – az irodalom életének külső képe most lecsendesül s

ennek első fázisaként a szétszórtság szűnik meg: az irodalom élete néhány, csak szellemi értelemben jelentős központ körül csoportosul: az irodalomnak egy időre magányos vidéki kúriákba helyeződnek át főhadiszállásai – a költészet legjobb otthonra Berzsényi niklai, Kölcsey csekei és Kisfaludy S. sümegi házában talál, az irodalmi élet irányítását pedig Széplhalomról intézi Kazinczy Ferenc. A századforduló körül ugyanis csak az irodalom életének külső képe csendesült le, az irodalom belső élete sokkal átfogóbb feszültségekkel lesz terhes, mint az imént volt. A két időszak között ebből a szempontból az a lényeges különbség figyelhető meg, hogy míg korábban az irodalmi harcok többnyire azok között robbantak ki, akik közel álltak egymáshoz, a különféle centrumok és a valóban eltérő tendenciák között viszont általában csend honolt, addig a század első két évtizedében az irodalmi harcok nem merülnek ki egy-egy tendencia vagy törekvés belső küzdelmeiben – a részleges viták helyébe átfogó, mondhatni általános küzdelem lép, amely elkülönülő táborok között zajlik; amikor a táboron belül lépnek fel ellentétek (Kölcsey lasztóci levelei), akkor az már az időszak végének közeledtét és egy új kezdetét jelzi. De az új időszak közeledtét jelzi – ugyancsak az irodalom külső életkörülményeinek az oldaláról – az a folyamat is, hogy az oly nagyjelentőségű kúriák háttérében (s egy jó ideig őket is szolgálva) fokozatosan növekszik meg egy városi centrum jelentősége, immár nem a szétszórtság, hanem a koncentrálttság jegyében: az irodalom világának egyre több szála vezet Pest-Budára, itt történnek meg a jelentős találkozások, a fiatalabb hívek itt települnek le (Kazinczynek van „pesti triász”, pesti papnövédekéek buzógólkodnak Berzsényi verseinek megjelentetésén) s már csak Pest Budán található igazi otthon Katona József tehetsége, ahogyan a tízes évek végétől valóban itt is talál végleges otthonra az új, romantikus nemzedék s lassan kihűlnék a vidéki műhelyek.

(*A Kazinczy-korról*) A századforduló táján fokozatosan újra a nemesség veszi át a vezető szerepet az irodalom életében: a nemesség sorából kerül ki a XIX. század első két évtizedének legnagyobb irodalmi tekintélye éppen úgy, mint a kor legnagyobb költője, de ugyancsak a nemesség adja – Kisfaludy Sándor személyében – a legnépszerűbb hazai szerzőt is; s ahogy az előző időszakban az értelmiség vonta befolyása alá a nemesség íróit, az öreg Gvadányit vagy a fiatal Kazinczyt, úgy vonzzák most magukhoz a nemesi életproblémák a Bánk bán plebejus szerzőjét. A nemesség kulturális előretörésének ezek a felszíni tényei önmagukban érdektelenek lennének, ha nem találkoznánk e váltás következményeivel magában az irodalomban, illetve az irodalom világának különböző szintjein is. Mindenekelőtt: ez a jellegzetesség befolyásolja ennek az időszaknak a viszonyát a magyar felvilágosodás irodalmának megelőző fázisaihoz. Igaz, a Kazinczy-kor – s itt főleg az irodalmi vezér, a hangadó, Kazinczy reagálására gondolunk – egyformán kritikusan viszonyult a hetvenes évek és az 1780 utáni időszak irodalmához (egy-egy személy képez kivételt mind a két esetben e kritika alól, Báróczi és Dayka), de a kritikai álláspontról mögött jól meg lehet látni a viszony másik – nem kritikai – oldalát is, nevezetesen: a Kazinczy kor minden kritikája ellenére látnivalóan sokat tanult az előző időszak értelmiségi irodalmától, a fiatal Bessenyei évtizedének irodalmától pedig nem sokat tanult ugyan (Báróczit leszámítva jószerivel nem is ismerte), viszont úgy látszik, hogy más összefüggések között és magasabb szinten, de megismétli annak lényeges tendenciáit.

A Bessenyei kor és a Kazinczy kor közötti párhuzamos vonásoknak az az alapja, hogy mind a két időszak irodalmát – mind a két esetben nemesség által vezetett és (jórészt) művelt irodalomról lévén szó – a rendi szemlélet befolyásolja. A Kazinczy kor értelmezéséhez ez semmiféleképpen nem mellőzhető mozzanat, az olyan, irodalomtörténész-körökben széles körben elfogadott tétel, hogy ekkor a „polgárosító tendenciák csak a nyelvi és irodalmi reformok révén érvényesülhettek”, igaz ugyan, de egyoldalú igazság, elfedi, hogy a fogság utáni Kazinczy és általában az általa vezetett irodalmiság nem volt mentes rendi szemlélettől s így ebben az irodalmi szempontból sem közömbös (mert gondolkodói helyzetet és mentalitást befolyásoló) vonatkozásban nem volt a polgári tendenciák híve. Azok a történész oldalról származó figyelmeztetések (elsősorban Kosáry Domokos tanulmányaira gondolunk), amelyek Kazinczynek a nemesi társadalomképhez és a nemesi érdekeket kifejező politikához fűződő szálaira mutatnak rá, igen hasznosak lehetnek az irodalomtörténészek számára is, hiszen a jelek más vonatkozásban is arra utalnak, hogy a XIX. század első két évtizedének irodalma (éppen úgy, mint az 1770-es éveké) valóban nem a rendi szemlélet bomlasztásában játszott elsősorban szerepet kultúránk fejlődésében. Mindez azonban véleményünk szerint nem jelenti azt, hogy a Kazinczy által kialakított és vezetett irodalmiság nem volt szerves része a magyar felvilágosodás korszakának: e kor

alapvető tendenciája ugyanis (éppen úgy, mint az 1770-es éveké) az elvilágiasodás volt s ebből a szempontból a Kazinczy-kor egyenesen a felvilágosodáskori eszmei fejlődés tetőződésének tekinthető. Míg az előző időszakban, 1780 és (hozzávetőleg) 1805 között az irodalomban részben háttérbe szorult a vallásos világnézet befolyása, részben pedig ideológiai célok szolgálatára hangolódik át, addig a Kazinczy-korban magának az irodalomnak az arcuata változik meg: nem csupán arra lesz alkalmas, hogy teret nyerjen a hagyományos vallásos világnézettel szemben, ennél immár sokkal többre hivatott: maga lép mint életszervező erő a vallás helyére. Az elvilágiasodás itt ugyanis nem merül ki a vallásos világnézet elleni nyílt vagy hallgatólagos polémiában, ellenkezőleg: különösebb és látványos polémia nélkül ugyan, de a világi irodalom olyan súlyt és jelentőséget kap, amelynek alapján nyilvánvaló: a vallás korábbi életirányító és életszervező funkciójának betöltésére törekszik. Ebből a szempontból tekintve a dolgokat, a Kazinczy-féle nyelv- és stílusújítási mozgalom ugyancsak mély rokonságot mutat a Bessenyei-féle kulturális programmal – a (természetesen nagyon is lényeges) eltérések elsősorban onnan származnak, hogy Bessenyei számára az elvilágiasodás folyamata még főleg a metafizikai dimenziókban, azaz: Isten és a természet viszonylatában megvalósítandó folyamat volt, a Kazinczy-korban viszont ezek a metafizikai vonatkozások meglehetősen a háttérbe szorulnak (Kazinczy például kifejezetten ellenségesen kezeli az így felmerülő filozófiai problémákat) és az elvilágiasodás elsősorban az emberek világa felé halad előre. Főleg e különbségből következik, hogy Bessenyei kultúra-fogalmában egy meglehetősen bizonytalan tartalmú és körvonalú profán „tudomány”, Kazinczy kulturális küzdelmeiben viszont egy nagyon is erőteljesen körvonalazott, határozott normákkal jellemzett irodalmiság van a középpontban.

Ugyanakkor fontos látni, hogy Kazinczy nézőpontja ugyan alaposan, mondhatni gyökeresen elmozdult arról az állásponttól, hogy az embert az Istennel bármilyen közvetlen kapcsolatban lássa, mint ahogy idegen számára az embert a természet részeként látó felfogás is (Bessenyei éppen e Szkülla és Kharibdisz között szenvedett oly gyakran hajótörést gondolkodói útján) – viszont távol van attól is, hogy az embert nemzeti-történelmi dimenziók között fogja fel. Úgy tetszik, hogy a kor látásmódjában általában is érvényesülő vonás az, amit Sötér István a *Bánk bán* kapcsolatban állapított meg: az, ti. hogy az embert, pontosabban: a pusztán emberi természetet állítja előtérbe. Ha úgy látjuk, hogy az előző kor irodalmának hőseit inkább metafizikai dimenziók veszik körül, a következő időszak hősei viszont inkább a társadalmi viszonylatok terében léteznek, akkor a XVIII–XIX. század fordulójának irodalma mintha átmenetet képezne a két nézőpont között s ez főleg abban nyilvánul meg, hogy a kor élvonalbeli irodalmában a személyiségre, az emberi természet változataira élesebb fény vetül, mint viszonylataira. – Talán ezért is szorult itt háttérbe az epika a líra mögött, a kor nagy prózája talán nem véletlenül született meg éppen a személyes emlékirat műfajában (a *Fogságom naplója*), de bizonyára az is jellemző, hogy az időszak – s egyben az egész magyar irodalom – legnagyobb drámai művében a történet balladási félhomály vonja be, az előtérbe a rendkívül összetett lelkivilágú szereplők állnak, akiknek tragikumai is a magánélet szférájában teljesül be. Mindemögött pedig mintha meghúzódna a magánélet és a közélet között izoláció, sőt szakadás is – Berzsenyi pl. elégiai korszakában a mulandóság-témába való elmerüléssel sorsát a mindennemű metafizikai támasztól megfosztott ember drámai sorsaként éli át és fejezi ki nagy versek egész sorában, annak a lénynek sorsaként, aki (végül is) el van szigetelve az emberek világát telítő – s az individuum létét egy általánosabb érvényű lét körébe vonó – értékektől, a nagy közéleti és bölcséleti témákat megszóllaltató episztolákban pedig mintha éppen a lírai én, a személyiség körvonalai homályosodnának el.

E kor nemesi irodalmában a vallásos és a vallást támadó metafizikai megfontolások egyformán a háttérbe szorulnak, viszont az osztatlan nemzet közösségéhez való tartozás távolról sem tetszik annyira kívánatosnak, mint az előző időszak értelmiségi irodalmárai számára volt, de nem is olyan természetes dolog, mint majd a romantikus nemzedék számára lesz. E jelenség magyarázatát pedig a már említett mozzanatban találjuk meg, azaz: ennek a kornak hangadó literátorai nem egységesnek látják a nemzetet, hanem tagoltnak – szemléletüket a rendi gondolkodás határozza meg. Úgy véljük, hogy mindezt figyelembe véve talán magyarázatot találhatunk arra az utóbbi időben különösen előtérbe került kérdésre, hogy a nemzet fogalmának milyen helye és szerepe volt a kor hangadó és irányt szabó literátora, Kazinczy Ferenc számára. A „nemzeti” fogalma így – nyilvánvalóan és érthetően – nem a nemzet már létező irodalmi hagyományaként volt fontos, hiszen a vallás életszervező funkcióját betölteni kívánó irodalmiság semmiképpen sem kötheti hozzá magát egy nemzet mindenképpen szűkös terepet kínáló irodalmához, különösen akkor nem, ha e nemzet irodalma – elmaradottsága követke-

tében – alkalmatlan is e funkció betöltésére. Az eredetiség tehát érthető módon lesz másodlagos érték, az „originál” háttérbe szorul a megfelelő művekből készült fordítás, a „copia” mögött, tehát: a „nemzeti” semmit vagy szinte semmit nem jelent mint már létező, megvalósult *irodalom*, mint kulturális hagyomány; viszont mindent jelent mint lehetőség, elsősorban mint *nyelv*, hiszen az irodalomnak tulajdonított célok és normatívák csak a nyelv terepén, a nyelv által adott feltételek között valósíthatók meg. Innen jön az irodalmár Kazinczy magatartásában a nemzeti szempontnak erőteljes jelenléte és ugyanakkor a nemzeti mellőzése is, a nacionalizmustól sem elkülöníthető megnyilatkozások keverednek olyan törekvésekkel, amelyeket nem lenne nehéz kozmopolitának minősíteni. Ezek a szélsőségek szervesen tartoznak hozzá Kazinczy elméleti és gyakorlati tevékenységéhez és nemcsak tagadni nem helyes bármelyiket is, de egyiket sem lehet kiemelni a helyes összkép csorbításának veszélye nélkül. Fontos leszögezni: Kazinczy nem alkalomszerűen, bizonyos kihívások hatására volt nacionalista és kozmopolita, nem mondhatjuk, hogy az ő valódi álláspontja a kettő közötti helyes középút volt s minden más csak alkalomszerű és taktikai kitérő – Kazinczyban „szubsztanciálisan” volt meg a lehetőség nacionalista és kozmopolita álláspontok képviselésére: a nemzeti fogalmához való viszonyának mély megosztottsága szervesen következett művészet-fogalmából.

De – az a véleményünk, hogy ezek az életműnek csak másodlagos vonatkozásai, az ő (fogság utáni) életének középpontjába az irodalom és annak problémavilága állt – itt is gondolkodott a leginkább rendszerszerűen – s az a helyes, ha a politikai megnyilatkozásokat is az irodalmár helyzetéből, vagyis: a praxisnak a középpontban álló tényezőjéből közelítjük meg s nem megfordítva. Az irodalmár Kazinczy tevékenységének a nacionalizmus és a kozmopolitizmus ugyanis csak lehetősége, de nem lényege – annak lényege a kultúrának olyan életszervező erőként való felfogása, amely a vallásos világnépet helyettesítésére szolgál. Ezt pedig már nem lehet feudális jellegű koncepciónak felfogni, hiszen Kazinczyt éppen ez teszi nyitottá a modern irodalom olyan irányzatára, mint a német klasszika, s törekvéseit is rokonná annak törekvéseivel.

A Kazinczy-korban előtérbe kerülő művészetfogalom normatíváinak kialakulásához fontos számítástba venni, hogy ez időszak irodalmi kultúrája (részben) éles vita volt az előző két évtized kultúrájával, amely nem csupán nyugtalan, hanem végletek között mozgó, túlságosan is elasztikus ideológiai térben elhelyezkedő periódus volt, olyan, amelynek méhében az ember Isten előtti egyenlőségének kegyes-közhelyes szólamai váratlanul is kiszámíthatatlanul alakulhattak át az emberek közötti egyenlőség követelésévé és olyan, ahol az idegen uralkodóval szemben hangsúlyozott nemzeti érdekek mögött ott lappangott a nem nemesi származású értelmiség osztatlan, rendek szerint nem tagolt s ráadásul elsősorban népi vonásokkal jellemzett nemzetfelfogása – egy olyan időszakkal való polémia volt tehát a Kazinczy-kor, amely egyszerre volt terhes provinciális szétszórtsággal és igénytelenséggel, de ugyanakkor forradalmi követelőzéssel és nyugtalansággal is. A XIX. század első két évtizede, azaz: a napóleoni háborúk gazdagodó, a polgárosodó életformával és igényekkel egyre több kapcsolatot találó nemességének igényes és tisztán látó tagjai számára mind a két tendencia elviselhetetlen volt s ezért a bizonytalan, elmosódó, szétszóró, azaz: ellenőrizhetetlen irodalmiság ellenében egy metafizikát háttérbe szorító, koncentrált és hierarchizált kulturális koncepciót érvényesített. Az éles szembenállás tehát – részben – egy olyan irodalmi örökséggel szemben mutatkozott meg, amely éppen úgy volt nyugtalan és fenyegető, mint amennyire hajlamos egy régi típusú feudális kultúrával való kompromisszumra – a polgárosodni kezdő nemesség kultúrája ütközött itt meg a feudalizmus polgárságának kultúrájával, Széphalom – Debrecennel.

(A *költészetről*) Úgy látszik, hogy a századforduló nagy költőinek, Csokonáinak és Berzsenyinek a felléptéig a XVIII. század második felének lírai költészete három, ebben az időben előtérbe került, de különböző nemű és a költészet szempontjából egyformán csak részleges értéket képviselő sűrűsödési pont körül örvénylik: az ének-jelleg, a festőiség igénye és az időmérték az a három mozzanat, amelyek mint lehetőségekben gazdag tartományok hívják újra és újra e kor költőinek vállalkozókedvét. Ezek azonban nemcsak ihletik, de ugyanakkor mintegy félre is vezetik ezt a vállalkozókedvet, hiszen így maga a költészet jóideig egy-egy tényező (ének, látvány, metrum) szolgálatában áll s mindegy, hogy annak kielégítésére vagy elsajátítására törekszik, mert e törekvés önmagában még siker esetén sem hozhat létre esztétikai értéket: közülük mindegyik egy-egy lehetséges eleme, de nem lényege, önmagában véve pedig különösképpen nem lényege a költészetnek. E három örvénylési góc voltaképpen három, ebben az időben megszülető és hatni kezdő líra-típus megszületé-

sével alakult ki: a Faludi-Amadé-féle ének, a Bessenyei-féle leírás és a deákosok által elkezdett antik verselés alkotja azt a három utat, amelyet követvén a felvilágosodás kori lírai költészet legfontosabb, mert az egész magyar költészet fejlődése szempontjából a legtermékenyebb eljárások kiképzése kezdődött el. A három típus időben is követi egymást s 1780-ig valamennyien megjelennek a színen: a századközepén virágzó faludias-amadés énekköltés mellé a bessenyeies pictúra lép a hetvenes években, hogy azután 1780 körül előlépjene a háttérből az addig inkább csak maguknak (vagy egy igen szűk baráti körnek) kísérletező deákosok. Mindegyik hoz valami újat: a Faludi-féle líra hozza – ami a strófaszervezeteket illeti – a legnagyobb változatosságot és a változatosság lehetőségét is, hiszen költészetünk népies vonulata ezen a csapáson halad tovább; a deákosok által művelt költészet a magyar nyelv természete és az antik metrum találkozásának fényénél mutatja meg a magyar verselésben és a költői nyelvben rejlő, addig nem sejtett s nagyon távolra vezető utak elágazásait. Ezekkel a költői törekvésekkel szemben a harmadik, a festőiség sajátos helyzetben van, egyrészt azért, mert az iméntiekkel ellentétben sokkal inkább részleges (át nem örökíthető, csak egy műre érvényes megoldásokat nyújtó) eleme a poézisnek, ugyanakkor viszont igen szoros összefüggésben van a korabeli költészet legáltalánosabb, a költészet közvetlen határain túlmutató vonatkozásaival is. Ha az előző két típus normái szerint közeledünk a festőiség, az „ut pictura poesis” elvét a magyar költészetben voltaképpen első ízben megvalósító törekvésekhez, akkor az eredmény egyértelműen szegényesnek mondható: a francia alexandrinus mintájára kiképzett párosrímű tizenkettősök egyeduralma aligha tekinthető előnyösnek még akkor sem, ha tudjuk, hogy ezzel segítettek megtörni a Gyöngyösi-féle „négyarkú vers” egyeduralmát. Ez egyrészt azért nem értékelhető túl jelentős fordulatnak, mert a másik két típus ezt nyilvánvalóan gyökeresebb módon végezte el, másrészt pedig azért, mert a „négyarkú” vers átalakítása „kétsarkúra” modern francia példák nyomán ment ugyan végebe, de gyakorlatilag éppen a Gyöngyösi-hagyomány átmentését, felelevenítésének lehetőségét teremtette meg: a festőiség eleme a hetvenes évek nemesi költészetében elég világosan a (Bessenyei és Ányos által rendkívül nagyraértékelt) Gyöngyösi-hagyomány stiláris táptalajáról növeszti fel virágait – a „poésie descriptive” francia művelői inkább csak a műfaj műveléséhez adtak bátorítást, de a XVIII. századi francia példa voltaképpen egy XVII. századi hazai hagyományt elevenített meg.

A festőiség lényeges eleme a költészetnek s különösen fontos szerephez jut a századforduló nagy költőinek, Csokonainak és Berzsenyinek életművében, de egészen más szintjén hegyezkedik el a költeménynek, mint az ének-jelleg és a metrumosság s itt ennek mindenekelőtt azt a következményét kell figyelembe venni, hogy nem létezik önmagában: a pictúra a hetvenes évek nemesi irodalmában (de voltaképpen az egész században mindenütt) a verses bölcselkedésekkel van szerves összefüggésben, a mi irodalmunkban is a verses elmélkedésekkel karöltve jelenik meg, sőt, voltaképpen maga is az elmélkedés része (illetve dokumentációja), ha a teória nem is fogalmazódik meg mindig az ilyen típusú költeményekben. S habár a verses elmélkedés a magyar irodalomban műfaji szempontból a hagyomány – voltaképpen a vallásos szellemű és főleg erkölcsstani témájú bölcselkedő versek – folytatásának tekinthető, mégis pontosan ezen a hagyományos terepen zajlanak le a hagyományos világgéppel való szakítás erőteljes gondolkodói és költői hadmozdulatai. Ne feledjük ugyanis, hogy míg a világias énekszerzők nagyon jól megfértek a hagyományos világgép keretei között s a hagyománnyal ebben az értelemben nem szakítva szólaltak meg a deákosok is, addig a hatvanas-hetvenes évek nemesi költészetével, Orczy L., a pályáját kezdő Bessenyei Gy., valamint Barcsay Ábrahám és Ányos Pál elmélkedő verseivel törtek be az új eszmék első ízben a magyar költészetbe. Az elmélkedés és a leírás itt azért alkothat egységet, mert a szóban forgó eszmék a felvilágosodásnak az emberi természet felszabadítását célu kitűző nagy ideológiai vonulatából származtak el s pontosan ezek a modern, néha kifejezetten a felvilágosodás legmerészebb változataiból származó eszmekörök által ébresztett ihlet találta meg stiláris elődjét és eszköztárát a Gyöngyösi-féle hedonisztikus barokk irodalmi hagyományban. A felszabadultság pillanatai azonban ebben az irodalomban is nagyon gyakran váltakoztak a meditáció, mégpedig a szorongó meditáció pillanataival s éppen így, ezen a módon újlhathak meg ebben az irodalmiságban a magyar költészet magatartásbeli-erkölcsi-gondolati vonatkozásai. A hagyományos világgép örökérvényűnek tudott igazságainak, a mindig és mindenütt követhető életelvek kifejtésére és megformulálására törekvő modort fokozatosan háttérbe szorítva, a költészet elemei a meditáció irányába térnek el, ahol már nem az örökérvényű igazságok megszólaltatása és újrafogalmazása a feladat, hanem az új igazságok filozofikus keresése és e keresés nyugtalansága kap hangot. Az örök igazság (a közhely) újból és újból való kifejtésének felváltása az

igazságot kereső meditációval azonban a költészet fejlődése szempontjából két szempontból is súlyos veszélyeket hozott magával. Egyrészt: így a verselés s egyben a költői kifejezés egész problematikája a háttérbe szorul a kifejtendő „dolog”, az igazság mögött – a „kétsarkú” vers bevezetése sem a költői kifejezés erejének biztosítása érdekében történt meg, hanem azért, hogy a kifejezés költői normái ne álljanak a gondolat száguldásának (vagy ballagásának) útjába; másrészt pedig a meditáció távolítja ugyan a költésztől a megállapodott közhelyeket, de ugyanakkor szinte hívja is be a versebe az alkalmoszerű bölcselekedéseket – az örök bölcsestégek megtagadásától csak a legjelentősebb költőknél vezet az út a komoly, esztétikai jelentőséggel is bíró gondolati költészeti, másutt (s általában) a felszabadulás az alkalmoszerű és gyakran banális elméledések számára nyitja meg az utat, képtelenül szélesre tárva a költészet kapuit.

Nagy, valóban jelentős költészethez nem vezethettek *önmagukban* sem Faludi, sem a deákosok törekvései, de nem vezethettek a hetvenes évek nemesi felvilágosodásának költői próbálkozásai sem: a költészet minőségét egyformán különálló s ugyanakkor külső tényezőkben keresték. A magyar felvilágosodás első ízülete szembeszállva az öt közvetlenül előző (s öt körül is vevő) időszak mélyen vallásos kulturális örökségével – a költészet területén – felszabadította ugyan a magyar irodalom egy korábbi és profán kulturális hagyományát, mivel azonban a világítás oly viharos előretörése a hetvenes években nem társult határozott és tisztán körvonalazott irodalmi programmal (Bessenyei program-írásaiban is csak egy profán jellegű, de más vonatkozásban határozatlan tartalmú „tudomány” fogalom szerepel), így a múlt világias irodalmisága lényegében kritika nélkül támad fel és mélyen befolyásolja a modernebb irodalmi eszmények követését is. A voltaire-i példát követő „franciáság” és Gyöngyösi költői vívmányainak respektusa nem hogy nem zárja ki, de kifejezetten egymást erősíti s így abban, hogy a verses elmélkedés divatja a verses elbeszélés (Gyöngyösi és Voltaire-t egyformán elődként tudó) szelleme ugyancsak alaposan befolyásolta a századvég magyar irodalmát, ily módon meghatározó szerepe volt a hetvenes évek nemesi és felvilágosult irodalmának is.

Mindebből azonban már az is sejthető, hogy a magyar költészet 1780 előtti és 1780 utáni állapota lényegesen eltérő képet mutat s ez elsősorban azért van így, mert a szóban forgó három költői tendencia között közben alaposan és több vonatkozásban is megváltozott a viszony. 1780 előtt a Faludi-Amadé típus volt a legelterjedtebb, ezt *használták*, az Orczy-Bessenyei típus (a nemességnek a hetvenes években megnőtt kulturális presztízse miatt) sejthetőleg elég széles körben mint a „magas irodalom” egy fajtája *uralkodott* (az egyházi értelmiséghez tartozó fiatal költők egy ideig utánózták is), a deákosok pedig még csak a háttérben és meglehetősen ismeretlenül – *készülődtek*. A három típus viszonya 1780 után két szempontból is megváltozik. Egyik oldalról azt látjuk, hogy kiegyenlítődik, sőt, visszajára fordul közöttük az imént vázolt hierarchikus viszony: Faludi örökségének – a Herderhez kapcsolódó Révai M. és Ráth M. által elindított törekvések jóvoltából – jócskán megnövekszik a presztízse (utaltunk rá, hogy a megélnékülű népies tendenciák erre az örökségre épülnek); a deákosok az 1780-as évek irodalmi életének főszereplőivé lépnek elő – az ő harcaiktól zajosak az irodalmi berkek és e harcokra mindenki odafigyel, aki Magyarországon figyel az irodalomra. A hetvenes évek nemesi költészete viszont „leszáll” és elterjed: mivel a verses elmélkedések divatját szülő közvetlen inspirációk mellett közvetlenül ennek az irodalmiságnak tulajdonítható a verses elbeszélés szellemének felszabadulása is – a század utolsó két évtizedének jellegzetes és rendkívül széles körben művelt műfajai, az epikus és az értekező hosszú versek divatjában a magyar felvilágosodás első ízületének akaratlan örökségét kell látnunk. E divat sodrában ugyan nemcsak jelentős költői alkotások (Batsányi J.), hanem remekművek születtek (Csokonai V. M.), sőt, ma már elfeledett költők műveiben is néha kitűnő, gyakran pedig izgalmas részletekkel találkozunk, egészében mégis igen problematikus költői tradíciói volt ez: a költészet képtelenül szélesre tárt kapuján tömegek tódultak be – a századvégen hihetetlenül sok a rutinos, az elfogadható szinten verselő – és a mindent megverselhető képzetére könnyen ráépül a mindent megverselés kényszere. A szinte automatikusan művelhető s ezért érdektelen verselés veszélyére először minden valószínűség szerint a folyam egyik elindítója, maga a fiatal Bessenyei érzett rá (ő a hetvenes években fokozatosan, de határozottan egyértelműséggel távolodik a verses formától) s teljesen jogosultnak kell majd tekinteni a kilencvenes években *A nemzet tsinosodását* író Kármán kifakadását a hazai literatúrát elárasztó vers-özön ellen.

A három típus egymáshoz való viszonyában 1780 után beálló másik változás pedig abban figyelhető meg, hogy megjelenik és hat az 1780 előtt még szinte teljesen izoláltan létező típusok egymáshoz való közeledésének, összekapcsolódásának és keveredésének a tendenciája. Ez a folyamat a legkülönfélébb

szinteken jelentkeznek, attól kezdve, hogy a „klasszikus triász” egyik jellegzetes alakja, Révai M. az 1780-as évek elején a modern népiesség egyik kezdeményezőjeként is fellép, hogy Földi János poétikájával már egy rendszerbe is illeszkednek s mintegy egyenlő jogokhoz is jutnak a különféle típusok, hogy e keveredési tendencia poétikai csúcseredményét kell látnunk az oly nagy jövő előtt álló „Ráday nem” ekkori karrierjében, odáig, hogy egyre több az olyan költő, akinek életművében immár egyszerre találhatók meg a különböző törekvések. Azt is mondhatjuk, hogy a századvégen már elsősorban ennek a tendenciának – tehát az addig elszigetelten létező típusok keveredésének, illetve egyesítésének – folyamatában jönnek létre a legjelentősebb esztétikai értékek: itt természetesen elsősorban Csokonaira kell gondolnunk, aki teljes mértékben ki tudta használni a különféle törekvések kínálta lehetőségeket és alkotta meg a maga zseniálisan sokszínű és gazdag életművét, de gondolhatunk akár Fazekasra is, aki *Lúdas Matyjának* történetét szinte hétköznapi közvetlenséggel ható hexameterekben tudja elmondani. – Mindennek ellenére, a század utolsó két évtizedében a költészet-történet egészének alapvonalait mégis a divergenciák, a különművészek túlsúlya adja ki, annak az izoláltságnak a továbbélése is, amely 1780 előtt jellemezte a különböző lírai törekvések közötti viszonyt. Ezt az izoláltságot jól érzékelteti, hogy viták elsősorban az azonos vagy rokon típusú költészetet művelők között robbannak ki – a deákosok csatáznak egymással, Péczeli és Pálóczi vitája a „négyarkú” vers körül ugyancsak testvérharc és a rímes-mértékes verselés atyja, Ráday Gedeon is csak arra szól rá, aki a rímes-mértékes torzszülött, a leoninus művelője, Édes Gergelyre. A különböző költői tendenciák (ez a gyakoribb eset) vagy nem is veszik tudomásul egymást, vagy eleve elutasítják, ahogyan a deákosok túlnyomó részénél megfigyelhető egy differenciálatlan ellenkezés a „kolompázó” versekkel szemben – a köznépi énekek gyűjtését szorgalmazó „deákos”, Révai M. magatartása még kivételnek tekinthető.

A Kazinczy-kor költészetfelfogásának kitapintható fő vonása mindenekelőtt egy kritikai szembenállás az előző időszakok most vázolt általános tendenciáival szemben, bár – természetesen – a folytatható eredmények egy jelentős részét is ezeknek az időknek a törekvései szolgáltatják számára. Mindenekelőtt az tűnik fel, hogy a századforduló után erőteljesen jelentkező új irodalmiság szinte teljesen háttérbe szorítja a század utolsó két évtizedének irodalmában oly fontos szerepet játszó műfajt, a verses elbeszélést (még az új típus képviselő Kisfaludy S. is Széphalom ellenzékéhez tartozik), de ugyanígy háttérbe szorul, illetve teljesen átalakul a verses elmélkedés műfaja is – ezt a klasszikus értelemben felfogott episztola öleli magába –, a Kazinczy-korban egyszerűen tűrhetetlenné válik az a gyöngyösies-franciás modor, amelyet Bessenyei és íróbarátai írtak a hetvenes években verseiket. Azt mondhatjuk, hogy a hetvenes évek nemesi költészetének a századvég értelmiségi irodalma által átvett és leszállított költői örökségét a nemesi irodalom új hulláma teljesen a háttérbe szorítja, voltaképpen: megsemmisíti. Ugyanakkor teljesen megváltoztatja a másik két lírai típus viszonyát is: izolációjukat éppen úgy megszüntetve, mint keveredésre való hajlamukat, hierarchikus rendbe állítja őket, amelyben a dalszerűségnek éppen úgy megvan a maga helye, mint a klasszikus műfajoknak, illetve a nekik megfelelő „tón”-nak. A Kazinczy-kor nem a keveredést, hanem egy megfelelő rend szerint való tagolás elvét képviselő irodalmi tudat megnyilvánulása, amelyben pl. a népdal – s általában a népies tónus – látnivalóan a háttérbe szorul, de egyáltalán nem szorul ki a műfajok mezőnyéből, sőt: az előző időszak népdal-fogalmának bizonytalanságai most elhalványulnak s ha alacsonyabb helyet is kap az irodalmi értékek skáláján, a népdalnak most egy jóval tisztább fogalma jut érvényre.

(*Felvilágosodáskori irodalmunk stílustörténeti megközelítéséről*) A Kazinczy-kor élvonalbeli irodalmának koncentrátságra és hierarchizáltságra, a tiszta, de ugyanakkor a legkülönbélebb tónusok kiképzésére is irányuló törekvése voltaképpen a felvilágosodáskori magyar irodalom előző időszakaival való polémia volt, polémia egyrészt a fiatal Bessenyei évtizedének morális és bölcséleti válságot tükröző, spekulációk uralta irodalmával (ahol a pikturális elem csak eszköz), polémia ugyanakkor az értelmiségi irodalom megosztott, szétszórta, különböző elemeket keverő irodalomművelési gyakorlatával szemben is. Az előző időszakok letisztultságához hozzájáruló tényezők között nyilván az egyik legfontosabb az, hogy nálunk a XVIII. század második fele az a kor, amikor az egyházi művelődés és ezzel: az iskola szerepe fokozatosan (bár távolról sem egyenletes ritmusban) háttérbe szorul, leépülőben vagy meglazulóban van a későbarokk világ mentális páncélzata s viszonylag szabadon (és egyszerre) szívárognak be olyan irodalmi tendenciák, amelyeket addig ellenséges, de

legalábbis idegen elemekként tartott számon az egyházi művelődés, különösen annak ortodox szárnya. Innen következik, hogy míg a magyar irodalom előző időszakában az egyházhoz való tartozás egyúttal természetes módon kulturális tényező is volt – még a XVIII. század első felében is más arculata van a katolikus és a protestáns szerzőknek –, addig 1780 táján ezt a jelenséget már távolról sem látjuk olyan élesen (ámbár, most utoljára, még jól kivehetők a különbségek), a századforduló tájától pedig gyökeresen megváltozik a helyzet: az iskola – az egyház – nem befolyásolja különösképpen az író szellemi arculatát, vallásos nevelődésének sem lesz már olyan közvetlen jelentősége, mint korábban volt – ennek jelentőségéről ez idő tájt már inkább az írók világnézetének színezete és nem világnézetük alapjai szempontjából beszélhetünk. A felvilágosodás irodalmának a Kazinczy kor előtti időszakaira tehát az a jellemző, hogy az egyházi intézmények által adott művelődési-világnézeti alapok szerepét még erőteljesen figyelembe kell venni, annak ellenére, hogy a század középső évtizedeitől általános jelenségnek tekinthető, hogy az intézményi környezetben megszerzett kulturális beállítottságok és készségek már merőben másfajta és (egyre gyakrabban) egészen különböző típusú vonzások hatására mozdulnak meg – e készségek és e vonzások már együttesen járulnak hozzá a szerzők szellemi arculatának kialakulásához.

Bár a kor irodalmi életében az ellenállóképességét veszítő (de azért számos vonatkozásban igen jól felhasználható) régi művelődés és a sokfajta hívással, torlódva jelentkező új kulturális elemek ütközése – harca és egyesülése – zajlik, mégsem egyedül, sőt, nem is elsősorban az így létrejövő irodalom természetes kevertisége és tarkasága az oka annak, hogy – véleményünk szerint – a stílustörténeti nézőpont a korszak kutatásának nagyon is lényeges mozzanata ugyan, de nem szolgáltathat alkalmas periodizációs elvet a korabeli irodalmi folyamat számára. A jelek szerint maguk a stíluszervező szemléleti tényezők helyezkednek el a felvilágosodás kultúrájában olyan típusú összességben, hogy kiemelésük és különválasztásuk óhatatlanul széttördeli az irodalmi folyamat – másféle módon talán organikusan felfogható – menetét. Úgy véljük, hogy csak az *érzelmesség* fogalmának egy vázlatos és magyar anyagra korlátozódó elemzése is érzékeltetheti a fenti vélekedés jogosságát. A választás nem periférikus témára esett, hiszen ismeretes, hogy e jelenség klasszikusan tiszta és viszonylag magasrendű irodalmi megvalósulásai csak a felvilágosodás irodalmában találhatók meg.

Ányos Pál és Dayka Gábor egyformán szentimentális költőkként szerepelnek az irodalmi köztudatban, pedig pontosan ellentétes eredete van a költészetükben – helyesebben szólva, költészetük egy részletében – megszólaló érzelmes hangnak: Ányos ugyanis jobbára az élet mulandóságát siratja, azon kesereg, hogy elrohan a szépségeket és örömeiket kínáló élet, Daykánál viszont éppen fordítva áll a dolog, ő azért fohászodik, hogy múljon el az élet, amely oly végtelenül terhes „kimagyarázhatatlan” és „titkos” bánatokkal. Azaz: az egyik érzelmes költői attitűd a mulandóságtól (s így: a haláltól) való rettegést fejezi ki, a másik viszont a halál utáni vágyat. Ányos az 1770-es évek költője, Dayka érlelődése (és pályájának súlypontja) inkább az 1780-as évekre esik, a felvilágosodás kori magyar érzelmesség harmadik fő alakja, Kármán József regényének hősnője, Fanni viszont a kilencvenes években született meg s vele ismét egy újabb változat áll előttünk: az ő élete azért lesz annyira keserves és (végül is) folytathatatlan, mert egyetlen értéken alapul, a szerelmi boldogságon s midőn attól megfosztják, akkor tulajdonképpen az élet feltételétől fosztják meg. E három s a magyar irodalom történetében legjellegzetesebbnek, reprezentatívnak tekinthető érzelmes magatartás mögött az életnek három s egymástól alaposan eltérő – vagy eltérőnek látszó – értékelése sejlik elő, de első pillantásra szinte csak az a közös vonás fedezhető fel bennük, hogy egyformán tartalmaznak valamilyen további magyarázatra szoruló mozzanatot. Hiszen Ányos még virul s az élet örömei iránt nagyon is fogékony fiatal ember, amikor az élet jóvátehetetlen elmúlását panaszolja versei sorában s ezek a versek közvetlenül nem árulják el – *miért*; Dayka oly harsogással hívja „keserves napjai” végét, hogy végül is feltűnik: költeményeiben sehol nem esik szó arról, miért is elviselhetetlen *ennyire* az élet; Fanni esetében pedig világosan látjuk ugyan kétségbeesése okát (hiszen megfosztották kedvesétől), de nem látjuk ugyanilyen világosan halálának *okát*: sorsa – e valójában nem wertheri sors, hiszen T-ai szereti őt s nyitva áll előtte a jövő – esetleg egy öngyilkossághoz lenne elég magyarázat, de nem elég a hősnő gyors és természetes (!) halálához. A lényeges azonban éppen az, hogy nem konkrét, egy-egy adott pillanathoz vagy állapothoz kapcsolódó bánatokról van szó – elvont fájdalmak kapnak náluk hangot. S ha alaposabban körültekintünk, előttünk egy olyan közös vonás, amely összekapcsolja e három, látszólag valóban gyökeresen eltérő magatartás-változatot.

Ányosnál az élet felett az állandóság hiánya uralkodik, az a belátás sodor félre minden más megfontolást, hogy a földi élet alá van vetve a visszafordíthatatlanul hömpölygő idő hatalmának; Kármán hősnője esetében az élet értelme és egyben lehetősége kizárólag T-ai birtoklására szűkül s mikor kedvesét a fátum eltávolítja tőle, akkor (a felejtésre képtelenül, de a remény kísértéseire sem reagálva) úgy pusztul el, mint a növény, amelyet megfosztottak táptalajától; Dayka „titkos bú”-jának a lényege valójában nem maga a – homályban hagyott, meg nem nevezett – bánat, hanem a reá adott s nagyon is harsány, szinte színpadias színekkel kifestett válasz, az életmegvetés póza – végül is így minden változat mögött az életről vallott felfogásoknak egymással rokon jellegére kell felfigyelnünk. Amikor azt látjuk, hogy az élet megvetésének gesztusa imponáló, látható kedvteliséssel felvett magatartássá válik (Dayka), hogy az élet értelme és lehetősége egyetlen érték birtoklására szűkül (Kármán), hogy az egyébként oly édes életet szinte értéktelenné avatja mulandósága (Ányos), akkor a látszólag eltérő magatartások mögül talán világosan előrajzolódik a közös mozzanat: az élet valamilyen módon, de korlátozott értékűvé vált.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a szóban forgó három szerző csak abban különbözik a kor többi írójától, hogy az érzelmesség náluk töményebben és jellegzetesebb színekkel szerepel, de nem abban, hogy a többieknél ez egyáltalán nem fordul elő. Ilyen sommás oppozíció semmiképpen nem állítható fel az érzelmesség szerzői és a kor más írói között, hiszen Ányos, Dayka, Kármán életművében az érzelmesség ugyancsak részleges mozzanat (még az sem biztos, hogy a hatásos és jellegzetes megnyilatkozás ellenére írásaik nagyobb százalékát befolyásolja ez a mentalitás), ugyanakkor viszont a kor irodalmának tanulsága szerint az érzelmesség jelen van a századforduló tájáig tartó időszakokban. Ha itt csak az induló Bessenyei Gy. néhány írására, Báróczi S. és „testőrő” barátai ízlésére (s ez ízlés jegyében fogant fordítói tevékenységükre), az Adolf's gesammelte Briefe-t *Bácsmegeyevé* magyaráító fiatal Kazinczyra, Péczeli J. három kiadást megért Young fordítására vagy akár Dugonics. A. *Etelkájának* egy-két jellegzetes részletére utalunk, akkor is megállapíthatjuk, hogy – miközben szó sincs arról, hogy bármely életműben csak az érzelmesség lenne jelen – az érzelmesség légrétege voltaképpen átjárja az egész időszakot. Ezért ennek a jelenségnek a kor irodalmának folyamataiból szentimentalizmus címen való kiemelése nagy óvatosságot igényel: az irányzatként való felfogás ugyanis egyrészt túl szűk kezelése a jelenségnek (hiszen ott áll lehetőségként, ráadásul gyakran meg is valósult lehetőségként szinte az egész időszak mögött), másrészt viszont túl tág kezelése is, hiszen ahol megjelenik, ott is csak mint az életmű egy részlete van jelen. Csupán annyi a bizonyos, hogy mindig más tendenciákkal karöltve tűnik fel az irodalomnak egy olyan megnyilatkozási módja, amelyről az imént megállapíthatjuk, hogy maga is meglehetősen eltérő változatokban jelentkezik. Aminek alapján mégis egy jelenségnek vesszük, az (ha jobban utánagondolunk) nem is annyira stílári vonatkozásokon alapul – Ányos és Dayka egészen eltérő hagyományt és mintákat követve írják verseiket –, mint inkább egy lélektani mozzanaton, nevezetesen, hogy az érzelmesség irodalma szomorúságot tükröz és szomorúságra hangolja olvasóját. A legjellegzetesebb képviselők példái alapján megállapíthatjuk azonban azt is, hogy az első pillantásra annyira eltérő szomorúság-variánsok mögött létezik egy közös szemléleti mozzanat is – a szemek voltaképpen azért könnyesek, mert az élet különböző oldalról ugyan, de egyformán korlátozott értékűnek mutatkozott meg a tekintetük előtt. S úgy véljük, amikor az érzelmesség belengi az egész korszakot, akkor voltaképpen nem történik más, mint az, hogy az életnek ez a fajta szemléleti módja kísért benne, szinte mindenütt feltűnik, bár nincs olyan hely, ahol kizárólag ő tartózkodna.

Fel kell azonban figyelni arra, hogy az életnek ez az értékelése már csak azért is különös jelenség, mert a felvilágosodás kora jelentős részben egy, ezzel éppen ellentétes irányú folyamat jegyében zajlik: a felvilágosodás vezéreszméi egyfelől a földi horizontok megnövekedését, tehát az evilági élet értékeinek megnövekedését célozzák a hagyományos, vallásos világképek spirituális értékei ellenében, másfelől pedig az emberi természet felszabadulását, azaz: egy olyan emberkép érvényességéért való küzdelmet szolgálnak, amely nem fordul el az így feltáruuló világtól, hanem birtokába akarja azt venni. Így tehát a felvilágosodás áramában két egymással ellentétes tendencia egyidejű jelenlétét látjuk, de a kor irodalmának s általában: kultúrájának számos ténye annak kimondására bátoríthat bennünket, hogy az élet értékeinek növekedését hirdető és támogató eszmék valamint az élet korlátozott felfogása nem értelmezhető két, egymástól függetlenül vagy egymással szemben jelentkező folyamatként. Erről már olyan kéznél levő példák is árulkodnak, mint az imént az érzelmesség legjellegzetesebb hazai eseteiként idézett szerzők, akiknél a világius életszemlélet nem csupán jelen van, de ők irodalmunkban

éppen az elvilágiasodás legjellegzetesebb képviselői közé tartoznak. Ányos pl. a földi örömöknek szinte elfogulatlanabb híve, mint az egész folyamathoz itthon a bölcséleti kiindulópontot és a legerőteljesebb bátorítást adó Bessenyei, Dayka lírája – most ne is idézzük a költő életének konfliktusait – anakreontikájával, igen komplikált érzelmi életet (s az arra való vágyat) tükröző vonásaival nyilvánvalóan ugyancsak e felszabadulási áramlat fő sodrában született, Kármán pedig ebben a vonatkozásban egyenesen a legvégtetesebb álláspontok egyikének birtoklója és foglya: ehhez a tanuláshoz nemcsak filozófiai jegyzeteinek elolvasása, hanem a Fanni részletesebb elemzése is elvezethet bennünket. Úgy véljük tehát, hogy a kétfajta tendencia csak az elvont logikai elemzés szintjén válik külön, nem létezik külön azonban a kor irodalmi gyakorlatában – a jelek arra utalnak, hogy a földi élet értékének növekedését szolgáló eszmék és az a felfogás, amely korlátozott értékűnek látja az életet, voltaképpen egy folyamat egymáshoz tartozó s egymásba áttűnő oldalait alkotják. Ennek az összetartozásnak az alapja feltehetően abban keresendő, hogy a felvilágosodásnak a régi típusú világképek értékhierarchiáját és érvrendszerét oly sikeresen támadó gondolatvilága jóideig nem rendelkezett koherens s így (első sorban önmaga számára) meggyőző bölcséleti háttérrel – etikai szempontból pl. az emberről alkotott szenzualista felfogásnak még kevésbé végtelen változatai is nyugtalanító következtetések és megoldatlanságok holdudvarát hordozzák, amelyek azután megronthatják és aláaknázzhatják az emberi természet rehabilitációjának folyamatát is. Az érzelmesség szomorúsága végül is nem más, mint annak kényszerű tudomásulvétele, hogy az így látott ember esendő (Kármán) s hogy az így látott öröm talmi (Ányos), de természetesen *ennek* a szomorúságnak az ébredését meg kellett hogy előzze az így látott öröm és az így felfogott ember megjelenése a gondolkodásban.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a földi horizontok megnövekedésének (s egyúttal: az emberi természet felszabadulásának) folyamata, vagyis a földi örömök iránti elfogulatlanság és fogékonyság növekedésének folyamata másfelől egy mély nyugtalanság ébredésének és növekedésének a folyamata is volt. Mindezt figyelembe véve az a véleményünk, hogy amit rokokónak és szentimentalizmusnak nevez a szakirodalom, az az irodalomban egyazon nagy tudattörténeti áramlat két oldalának stílári vetülete s bár az irodalom életének menetében egy-egy szerzőnél és egy-egy időszakra a két oldal közül valamelyik előtérbe is kerülhet, sőt, meghatározó szerepet is játszhat egy-egy író arculatának kialakulásában, mégsem választhatjuk el őket egymástól s így nem is alkalmasak arra, hogy periodizációs szempontként használjuk fel őket.